

Καλοκαιριάτικο βράδυ του 1960. Κάθεται απέναντί μου, στο μπαλκόνι. Γύρω μας η υγρή και ζεστή βλάστηση του κήπου αποπνέει πράσινες μυρωδιές, ενώ στο βάθος, λοξά, μισοφάνεται η θάλασσα. Σιγή. Μου φαίνεται τώρα πολύ γερασμένη, κι ωστόσο δεν θα 'ναι πάνω από 65 χρονών! Σπασμένα χαρακτηριστικά, χαρτωμένο πρόσωπο, μαλλιά άσπρα μαζεμένα σ' έναν σφιχτό μικρό κότσο στο πίσω μέρος. Φορά ένα φαρδύ μαύρο φόρεμα —θα το πω σκούρο γκρι;— με πιτσιλωτά ανεπαίσθητα άσπρα ανθάκια και παντόφλες. Μοιάζει περισσότερο με ρόμπα παρά με φόρεμα. Βαμβακερό λεπτό ύφασμα, κουφόπιετα κάτω απ' το στήθος, τετράγωνο ντεκολτέ. Στα πόδια της μισοφορεμένες κρέμονται οι παντόφλες της.

Τα χέρια της προβάλλουν απ' τα κοντά μανίκια ζαρωμένα και καταλήγουν σε μακριά αρχοντικά δάκτυλα διαγράφοντας την καμπύλη της ευγένειας και της δύναμης συνάμα.

Όχι, δεν είναι πάνω από 65 χρονών, κι ωστόσο δείχνει τόσο κουρασμένη!

Το πρόσωπό της είναι γεμάτο ρυτίδες. Στρόγγυλο πρόσωπο, με τετράγωνο θεληματικό πηγούνι, και μαύρα μάτια χωμένα βαθιά στις κόγχες τους. Φορά μυωπικά γυαλιά περασμένα σε κοκκάλινο καφετί σκελετό, στερεωμένο χαμηλά στη μύτη. Μύτη ίσια, μικρή, κομψή, γαλλική. Στα χείλη της κρέμεται η γόπα του τσιγάρου. Κάθε τόσο σηκώνει το χέρι και με επιδέξια κίνηση παίρνει τη στάχτη στη χούφτα της. Μόνον τότε φευγαλέα διακρίνω το δαχτυλίδι —βέρα— που φορά στο δεξί της χέρι. Δεν διακρίνω το μέταλλο, τότε μου φαίνεται χρυσή και τότε ασημένια. Αυτή η απλή γυναίκα με την τόσο συνηθισμένη στάση... Δεν θα 'λεγα με τίποτα στον κόσμο ότι 'ναι κάτι το ξεχωριστό ή το σπάνιο. Είναι απλά και μόνον η γιαγιά μου, μια καλή γιαγιά που μαγειρεύει τέλεια, και συμμαζεύει και μας μαλώνει πού και πού.

Πολύ αργότερα —μόνον πολύ αργότερα— κατανόησα ότι αυτή η γυναίκα ήταν ό,τι ένδοξο υποδηλώνουμε σήμερα με τη λέξη άγνωστος: άγνωστος ναύτης, άγνωστος στρατιώτης, άγνωστη μάνα, άγνωστη Ελληνίδα. Το θεμελιώδες και αδιαίρετο μόριο της μακρόβιας, μυθικής, ανάδελφης έννοιας του ελληνισμού. Κι ωστόσο, συχνά-πυκνά,μίλαγε με τουρκικές εκφράσεις... Αλλάχ! Αλλάχ! Θεέ μου, συγχώρεσέ με!

Καθόμαστε ο ένας απέναντι στον άλλον στο μπαλκόνι. Δεν είναι συνηθισμένη σκηνή αυτή, σπάνια μας τυχαίνει. Πρέπει οι γονείς μου να έχουν κάποια υποχρέωση, η αδελφή μου να λείπει σε συγγενείς, κι η γιαγιά να μην έχει να μαγειρέψει, να μην έχει να πάει σε κάποια επίσκεψη. Έξω από τα θέματα της καθημερινότητας, δεν έχουμε και πολλά να συζητήσουμε άλλωστε! Διάβασες; Διάβασα. Έφαγες; Έφαγα.

Με φροντίζει, μ' αγαπάει, μου προσφέρει σ' αυτό το συγκεκριμένο επίπεδο όσο μπορεί. Αντίθετα, εγώ δεν της προσφέρω πρακτικά τίποτα. Μας συνδέει σχέση άνιση, ετεροβαρής. Την αισθάνομαι, αλλά δεν μπορώ να αντιληφθώ αν εκείνη με αισθάνεται. Ίσως η διαφορά της ηλικίας που μας χωρίζει να δίνει τέτοια διάσταση στη σχέση μας. Ίσως κάτι άλλο, που μου είναι αδύνατο να το προσδιορίσω. Πάντως την αγαπώ, μ' αγάπη αδιευκρίνιστη – καθήκοντος; αίματος; ανάγκης; εξάρτησης;

Κάθομαι απέναντί της στο μπαλκόνι. Παρ' ότι είμαι ακόμη ένα παιδί, στα 13, αντιλαμβάνομαι αχνά την περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής και ιδίως του σπιτιού.

Ασχολούμαι με τα μαθήματά μου, διαβάζω, παίζω, αλλά ταυτόχρονα οι κεραιές του εσωτερικού μου κόσμου συλλαμβάνουν αποσπασματικά μηνύματα από εκπομπές που εμέλλετο να χαράξουν σημάδια αναλλοίωτα στον χαρακτήρα μου. Με αγγίζουν έννοιες όπως η πολιτική, η συνέχεια του έθνους, η σχέση των φύλων, η αισθητική της τέχνης. Συνδέω καταστάσεις και επιχειρώ συμπεράσματα. Μεγαλώνω.

Άλλες φορές, αυτό το υποχρεωτικό τετ-α-τετ θα είχε καθέναν

απ' τους δυο μας απομονωμένο στον κόσμο του. Εμένα θα με γέμιζε ανία και πλήξη. Δέσμιος θα ένιωθα της απραξίας μου, χωρίς τους φίλους, χωρίς το παιχνίδι, χωρίς τα βιβλία μου.

Εκείνη θα βυθιζόταν σε κόσμους απροσδιόριστους, απρόσιτους σ' εμένα, το βλέμμα της θα χανόταν μέσα σε διαδρομές ανεξιχνίαστες, κι η σκέψη της θα διέτρεχε γεγονότα και καταστάσεις με τη γνωστή σ' εκείνην ταχύτητα τη μεγαλύτερη της του φωτός. Κοινός μας στόχος κι ελπίδα να βραδιάσει, να νυχτώσει να πάμε για ύπνο, να λυτρωθούμε κι οι δυο.

Αυτή τη φορά όμως τα πράγματα εκτυλίχθηκαν διαφορετικά. Ας πούμε ότι έκρινε πως μεγάλωσα αρκετά, ώστε να μπορεί να μου μιλήσει. Ας πούμε ότι πίστεψα πως θα μ' ενδιέφερε να την ακολουθήσω. Ας πούμε ότι καταλάγιασε μέσα της ένας τρομακτικός αχός από γεγονότα συγκλονιστικά, κι ήρθε το πλήρωμα του χρόνου για έναν απολογισμό-αναλογισμό-αρχαιοθέτηση-ανακεφαλαίωση. Ό,τι κι αν πούμε, η αλήθεια είναι πως αυτή τη φορά αποκαταστήσαμε ένα επίπεδο επικοινωνίας πρωτόγνωρης κι υπέροχης. Εκείνη στον ρόλο του αφηγητή. Εγώ στον ρόλο του ακροατή. Εκείνη ο θίασος. Εγώ το κοινό. Εκείνη το άγιο Ευαγγέλιο. Εγώ το πιστό ποίμνιο. Ο χρόνος έπαψε να 'χει ουσιαστική αξία, η βύθιση κι η ανάδυση σε πτυχές της μνήμης σβησμένες έδωσαν το δικό τους χρώμα σ' ό,τι ακολούθησε. Άλλοι θα τα 'χουν ακούσει αλλιώς. Άλλοι θα τα 'χουν ζήσει αλλιώς. Ασφαλώς. Αυτό σε τίποτα δεν μειώνει την ένταση της διήγησης. Και την υποκειμενικότητα που διαπερνά τη διήγηση αυτή, καμιά αντικειμενικότητα δεν την ανατρέπει. Μου μιλά; Μονολογεί; Σκέφτεται φωναχτά; Ποιος να ξέρει...

Το Κοζλού. Τι ωραίο που ήταν το Κοζλού! Καταπράσινο δίπλα στο βουνό και δίπλα στη θάλασσα, ζωντανό και πολύβουο. Όπως θα λέγαμε σήμερα, ένα ευλογημένο προάστιο του Ζόγκουλντακ. Εμπορικά δημιουργικό και παραγωγικά πλούσιο, στέγαζε τη ζωή και τη δραστηριότητα καμπόσων Ελλήνων του Πόντου, κι όχι μόνον.

Ο προπάππος σου ο Πέτρος, Πέτρος Ράντοβιτς, άχ! μας είχε στα πούπουλα. Πώς μας φρόντιζε και πώς μας αγαπούσε! Είχε έρθει από το Μαυροβούνιο της Σερβίας στο Κοζλού, στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας, στα τέλη του αιώνα. Εκείνες τις εποχές τέτοια ταξίδια ήταν συνηθισμένα. Μέσα στα σύνορα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οι δουλωμένοι λαοί μετανάστευαν ακούγοντας φήμες για χρυσαφένια μέρη, ακούγοντας για νέους τόπους, νέες δυνατότητες και τρανταχτές ευκαιρίες. Κι όπως οι δικοί μας οι Έλληνες ξαπλώνονταν στη Ρουμανία, στην Κριμαία, στη Μικρασία και στη Βουλγαρία να κάνουν εμπόριο, έτσι Σέρβοι και Μαυροβούνιοι — ράτσες ανήσυχες και δημιουργικές— έρρεαν απ' τις ακτές της Αδριατικής στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας για να εμπορευτούν το κάρβουνο π' αφθονούσε εκεί. Όλη η νότια πλευρά της Μαύρης Θάλασσας είχε γίνει διάσημη για τα πλούσια κοιτάσματα πετροκάρβουνου. Μεγάλη υπόθεση τότε το πετροκάρβουνο. Νέοι ορίζοντες ανοίγονταν στη ναυτιλία και στη βιομηχανία μ' αυτό το καύσιμο που αφθονούσε στα σπλάχνα της πλούσιας τούτης γης. Μπορεί στην Ευρώπη να το δούλευαν από πρότερα, μα σε μας, στα μέρη της Τουρκιάς, έμοιαζε να 'ναι πράμα εντελώς καινούριο. Μια επανάσταση. Είχε πιάσει κάτι σαν τρέλα τον κόσμο με τούτο το νέο καύσιμο. Στις φάμπρικες και στα μαγειρεία, στα καράβια και στα σπιτικά όλοι πάσχιζαν να κάψουν αυτό το θαυματουργό καινούριο μαύρο υλικό, π' αντικαθιστούσε τα ξύλα και τα ξυλοκάρβουνα, ζέσταινε παραπάνω, και κόστιζε μπιτ παρά. Μην βλέπεις που 'χουμε σήμερα το πετρέλαιο! Τότε το πετρέλαιο δεν ήταν όπως σήμερα, το κάρβουνο ήταν αληθινή περιουσία. Από εκείνες τις τρύπες που σκαμμένες βαθιά στη γη έφταναν ως τα σπλάχνα της, από εκείνες έβγαινε με τα ζεμπίλια το πράμα, μαύρο στο χρώμα, λερό. Μα σ' αξία, χρυσάφι... Έτσι λοιπόν, έτσι έφτασε ο προπάππος σου ο Πέτρος Ράντοβιτς στο Κοζλού, μαζί μ' άλλους συγγενείς του, κι αγόρασαν το ορυχείο. Και ρίζωσαν.

Είθε μια μέρα να σ' αξιώσει ο Θεός να τα δεις με τα μάτια σου όλα τούτα τα μέρη, αχ, εγώ δεν θα το ξαναϊδώ πια το Κοζλού... Χιό-

νιζε τον χειμώνα, το κρύο ήταν βαρύ, ασπρισμένα τα βουνά ως τη θάλασσα κάτω-κάτω. Κλεινόμασταν στο σπίτι, μα περνάγαμε καλά. Γεμάτα ήταν τα κελάρια μας από καρύδια, σύκα, παστό κρέας, όσπρια, κάστανα, ό,τι βάνει ο νους του ανθρώπου. Αχ γιαβρί μου, τι λαχταριστά φαγητά, τι μεπερεκέτια, και του πουλιού το γάλα είχαμε στο τραπέζι μας. Μαγείρευε η ίδια η μάνα μου η Ανθή, αλλ' είχε από δίπλα της δυο Τουρκάλες μαγείρισσες, μαστόρισσες πρώτες σ' αυτή την καθημερινή γιορτή της χαράς. Κατέβαιναν με τα σαλβάρια τους τα κάτασπρα στα κελάρια πρωί-πρωί, και διάλεγαν: θες παστό χοιρινό, θες καβουρμά, θες πληγουρί... Κατέβαζαν τις αρμαθιές με τα ξερά σύκα, τα βερύκοκκα, τα πιπέρια, τα δαμάσκηνα και διάλεγαν: τόσο απ' αυτό, τόσο από εκείνο. Κάθε φαγητό ήτανε και μια έκπληξη. Πώς να σ' τα περιγράψω αυτά τα έργα των χεριών τους; Σήμερα πια, δεν θα τα δεις πουθενά! Σήμερα πια, αυτές οι γεύσεις είναι ξεχασμένες.

Ζυμαρικά ζυμωμένα στο χέρι, γιοφκάς, μακαρόνι, κριθαράκι, μαντί, σερβιρισμένα με τέχνη περίσσια για πρώτο πιάτο. Ρύζια βρασμένα με φρέσκο βούτυρο προβατίσιο, για σε ζουμί από βοδινό, για περεχυμένα με ζαφράν, στο δεύτερο σερβίρισμα.

Κι ύστερα κόκορας βραστός σε κρασί, για² παστουρμάς γαϊδουρινός, για πέστροφα παστή, για ρέγγα, για λακέρδα στο λάδι. Κι όλα τούτα για την όρεξη. Για πρόφταση. Το φαγητό ερχόταν μετά.

Καβουρμάς με φρέσκο κρεμμυδάκι. Χοιρινό με κυδώνι για με σέλινο. Καλκάνι στα κάρβουνα. Τορίκι στη σχάρα με μαϊντανό και ξερό κρεμμύδι. Σαν στρώναμε το τραπέζι, μοσχοβόλαγε το σπίτι. Τα μπαχάρια, οι κανέλλες, οι σάλτσες, οι πιπεριές σε πέρναν απ' τη μύτη. Κι όταν αποσώναμε, ερχόνταν τα γλυκά. Γλυκά όμως, όχι παίξε-γέλασε!

Μπακλαβάς με κατσικίσιο βούτυρο. Καταΐφι με ροδόνηρο. Σαραγλί με φυστίκι. Ταούκιοξου. Καζάν ντιμπί. Τουλούμπες με καϊμάκι. Εκμέκ καταΐφ. Σερμπέτια. Ωχ ψυχή μου!

2. για: ιδιωματική έκφραση του διαζευκτικού «είτε».

Και τα βράδια κάθε τόσο βεγγέρες, μαζώματα στο σπίτι μια του ενός και μια του άλλου, τραγούδια, κρασί κόκκινο...

Σαν ξάνοιγ'ο καιρός κι έμπαινε η άνοιξη, Απρίλη, Μάη, θυμάμαι που καθόμασταν στο μπαλκόνι με την ξύλινη κουπαστή, ανάμεσα απ' τις φουντωμένες καστανιές και τις καρυδιές της αυλής. Μοσχοβολούσε η ατμόσφαιρα τ' αρώματα της φύσης που ξαναγεννιόνταν, μπέηδες ήμασταν, άρχοντες.

Μια τέτοια μέρα όμορφη και λαμπερή παίζαμε με τον Μιχαλάκη τον αδελφό μου στον κήπο, κι ήρθαν απ' τ' ορυχείο βιαστικά και τρεχάτοι, δεν θυμάμαι καλά, κι η μάνα μου η Ανθή — Θεός 'σχωρέσ' την — έβαλε τις φωνές, κι ήρθε όλο το Κοζλόυ στο σπίτι, μας μάζεψαν τα παιδιά και μας πήγαν σ' ένα άλλο σπίτι, ταραχή, μαύρα ρούχα, κλάματα, τον μπαμπά μας δεν τον ξανάδαμε, η μαμά άρχισε να ράβει ρούχα και πολύ την παινεύανε που ήταν μαστόρισσα πρώτη στο καπιτονέ, μεγάλη μόδα εκείνη την εποχή, κάθε μήνα μας έφερναν δυο τσουβάλια αλεύρι στην πόρτα, το μερτικό λέγανε του μακαρίτη απ' το ορυχείο, κι έτσι πέρναγε ο καιρός, βεγγέρα δεν ξανακάναμε στο σπίτι, κι η μαμά μου φορούσε μόνο μαύρα, όμως έραβε άσπρα και κόκκινα ρούχα για τους άλλους. Και για μας.

Πολύ αργότερα έμαθα πώς πέθανε ο πατέρας μου.

Ήτανε — μου 'πανε — καβάλα στη φοράδα του, γυρνώντας στο σπίτι. Σα να την έχω μπροστά στα μάτια μου τη φοράδα του, κανελλιά, με σέλλα ασημοκέντητη, κι η ουρά της πλεγμένη κοτσίδα. Γύρναγε λοιπόν καβάλα απ' τ' ορυχείο, έχοντας μόλις τελειώσει το φόρτωμα ενός караβιού. Μέρρες κράταγε το φόρτωμα. Δεν ήταν κι εύκολη δουλειά!

Εκατοντάδες εργάτες, μυρμηγκιά, βγάζανε με το ζεμπίλι το κάρβουνο απ' τις στοές, και τ' αδειάζανε σε βαγονάκια που 'τρεχαν απ' το βουνό ως το λιμάνι. Με τα χέρια ανατρέπανε τα βαγόνια, και γεμίζανε μαούνες. Κι οι μαούνες πλησίαζαν το καράβι στ' ανοιχτά, και βίρα με τα βίντσια ν' ανεβάσουν το φορτίο στο καράβι. Μέρρες έπαιρνε τούτ' η δουλειά. Αλλά έβγαине χρήμα, παράς με ουρά.